

КАНОНИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ В ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Інтерпретації постаті Мазепи в письменстві різних народів перебували у прямій залежності від історико-літературної епохи, політичної ситуації конкретної країни, світоглядних і морально-етичних уподобань самих митців.

Ключові слова: гетьман, романтизм, художній образ.

Інтерпретації образу Мазепи в творчестве разных народов находились в прямой зависимости от историко-литературной эпохи, политической ситуации конкретной страны, мировоззренческих и морально-этических взглядов самих писателей.

Ключевые слова: гетман, романтизм, художественный образ.

Interpretation of Mazepas' image in the works of different periods directly related to the historical and literary era, to the political situation of the country, also to the outlook, morality and ethics of the writer.

Key words: Hetman, Romanticism, artistic image.

Неординарна й суперечлива постать Івана Мазепи стала не лише, так би мовити, найромантичнішою, а й справді культовою у європейській культурі та мистецтві.

На сьогодні в *англійській* (Даніель Дефо, Джордж Неол Гордон Байрон), *французькій* (Анрі Констан д'Орвіль, Віктор Марі Гюго, Проспер Меріме, Віконт Мельхіор де Вогюе), *німецькій* (Адельберт фон Шаміссо, Й. Мауер, Г. Штебніц, А. Мей, К. Штарк, А. Мютцельбург, Рудольф Карл Готшаль, Рейнер Марія Рільке), *американській* (Джон Говард Пейн), *польській* (Тимко Падур, Юзеф Богдан Залеський, Юліуш Словацький, Б. Богданко, Францішек Гавронський), *російській* (Олександр Корнилович, Кіндрат Рилєєв, Олександр Пушкін, Єгор Аладьїн, Фадей Булгарін, Микола Сементовський), *чеській* (Йосип Вацлав Фріч), *румунській* (Ю. Асахі), *італійській* (А. Корезі), *шведській* (Юхан Улуф Валлін, Вернер Фон-Гайденштам), *бельгійській* (Ірен Стецик) літературах маємо величезне число інтерпретацій, оцінок, часом не лише неоднозначних, а й діаметрально протилежних.

Мазепа належить до традиційних образів, з яким пов'язані повторювані сюжети й мотиви. За змістовими характеристиками традиційний образ гетьмана є своєрідним психологічним типом, що

відображає сутнісні сторони індивідуального та колективного буття. Аналогічні образи від самого початку тяжіють до високого рівня семантичної універсалізації. Унаслідок цього вони сприймаються читацькою свідомістю як символи, що стають багатофункціональними при включенні в духовний простір іншої культурно-історичної доби, яка передбачає інакше бачення й усвідомлення оточуючого світу, людської природи. На особливу увагу заслуговує специфіка художніх моделей образу українського гетьмана Івана Мазепи у творах світової літератури.

Найвідомішою художньою версією гетьмана в англійській літературі є, звісна річ, поема Дж. Байрона (1788-1824) «Мазепа» (1818). У цьому творі, за твердженням Д. Наливайка, «... формується міф Мазепи, структура з іншою епістемою, ніж історія Мазепи, але це не означає, що в ній відбувається повний відхід від історичної традиції трактування... образу. В поемі маємо й такі аспекти та тенденції, що лише певною мірою пов'язані з... міфом, і, що теж необхідно брати до уваги, «міф Мазепи» був у ній прочитаний та інтерпретований уже в ХХ ст. Самим Байроном і його сучасниками та наступними поколіннями твір розумівся переважно як романтична історико-легендарна поема про відому історичну постать, у долі й образі якої відчувається також певний символічний зміст із проєкціями в міфологію» [2, с. 42].

Дослідник має на увазі «міф Мазепи», що генетично сягає «Історії Карла XII» Вольтера. Французький мислитель розповів історію кохання молодого Мазепи – пажа Яна Казиміра – та дружини польського шляхтича Фальбовського. Розлючений чоловік наказав прив'язати коханця голим до спини дикого коня і пустити в степ. Кінь примчав змученого Мазепу в Україну, на береги Дніпра, де селяни врятували його від голодної смерті. Ця історія набула згодом значної популярності в літературі й мистецтві. Байрон першим із романтиків майстерно втілює її відчутний міфопоетичний потенціал, трансформувачи історичний сюжет і героя в міфологічну площину.

«Величезний успіх «Мазепи» Байрона зумовлений і високою художньою майстерністю її автора, – стверджує Д. Наливайко. – Написано поему енергійним, стрімким і водночас карбованим чотиристопним ямбом, який чудово передає бурхливу динаміку сюжету... навальний ритм образів і картин... цьому ж завданню відтворення

бурхливої динаміки підпорядкований образний лад твору. Зокрема, передаючи шалений галоп коня, Байрон порівнює його з потоком... блискавкою... з північним саямом і метеором, нарешті, – з розбурханим морем. Так виникає повна узгодженість ритмозвукової структури поеми та візуальних образів, сповнених динаміки й експресії. Водночас, уникаючи одноманітності, Байрон вводить у текст розгорнуті картини природи, які дихають величавим спокоєм; ритмічність їхньої появи вдало врівноважує гарячковий темп розповіді» [2, с. 44]. Характерно, що, ніби висловлюючи віру в перспективу життєвих ідеалів головного героя, Байрон завершує поему в оптимістичній тональності: Мазепа прокидається в якійсь хаті й дізнається, що був урятований козаками. «... А потім // Я став гетьманом в їх країні», – говорить він наприкінці твору.

Поема О. Пушкіна (1799-1837) «Полтава» (1828-1829) з'явилася ніби всупереч творам про Мазепу, що вийшли з-під пера Дж. Байрона та К. Рилеєва. У творі О. Пушкіна поєднується історичне тло, гострий конфлікт і романтичний любовний сюжет, переплітаються ліричні, епічні та драматичні первні. Підґрунтям сюжету стає історія кохання літнього Мазепи та юної Марії (Мотрі Кочубеївни). Паралельно розгортається антитеза Мазепа – Кочубей, Іскра і протиставлення Мазепа – Петро І. Отже, любовний сюжет поет свідомо підпорядковує власній проімперській ідеологемі, завданню розвінчання гетьмана-сепаратиста. При цьому автор часто вдається до опосередкованих характеристик (негативне сприйняття Мазепи Кочубеєм та його дружиною). Загалом, негативне маркування образу в різних варіаціях характерне для поеми. Однак Пушкіна (як, до речі, й Бантиша-Каменського) в оцінці українського державця. Так, у монологах гетьман постає як захисник національних інтересів співвітчизників. Ось один із них:

*Давно замыслили мы дело;
Теперь оно кипит у нас.
Благое время нам приспело;
Борьбы великой близок час.
Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора:
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра [4, с. 176].*

Отже, роздумуючи про майбутнє, про підступну політику російського царя, Мазепа беззастидливо говорить, що він – «терн в листах его венца». Не без пієтету подає Пушкін і окремі портретні штрихи гетьмана; закохана Марія вбачає в ньому політичного лідера, вождя (Ты будеш цар земли родной // Твоим сединам как пристанет // Корона царская! // ... Ты так могущ! О, знаю я: // Трон ждет тебя). А в примітках до поеми, згадуючи складену Мазепою «патріотичну думу», автор завважив: вона «замечательна не в одном историческом отношении» [4, с. 201]. Та все ж підтримуємо думку Д. Наливайка про те, що «... образ

Мазепи створювався Пушкіним за неписаним законом політичної міфології, ще однією обов'язковою складовою якої є репрезентація ворожої сторони як втілення завершеного зла, руйнівного й історичного безперспективного» [3, с. 10].

1981 року в Парижі побачив світ роман бельгійської письменниці, доньки українця та бельгійки Ірен Стецик «Мазепа, гетьман України». Твір відзначений двома преміями – імені Жанни Бужассі (Товариство літераторів Франції) та імені Алекса Паск'є (Бельгія). Перед нами – зразок психологічного роману, де гетьман-патріот змальовується і як державотворець, і як звичайна людина з притаманними їй сумнівами, пристрастями, суперечностями. Історичні події й особи постають тут через сприйняття Марії (Мотрі) Кочубеївни, її уяву, снів, марення. У такий спосіб авторка прагне заглибитися у внутрішній світ людини: розкрити нові психологічні стани (скажімо, стан між сном і дійсністю, стан екстатичного збудження), зафіксувати химерну гру образів свідомості, відбити процеси асоціацій, інтуїції. Ці особливі стани свідомості й психіки репродукуються тут надзвичайно правдоподібно. Не просто повідомляється, скажімо, що герой побачив у сні, а художньо відтворюється сам процес сновидіння з притаманними йому закономірностями психічного життя, його провідна емоційна тональність: «Марія... прокидається... Їй увижається, ніби попід стінами кімнати бігає завбільшки з пацюка генеральний писар Орлик. А потім бачить цілу юрбу незнайомих чоловіків. Уся кімната переповнена крихітними істотами. Вони – мовби хвилі, на яких погойдується і її ліжко... Довкола неї не припиняється шамотіння: в сутінках лісу причаїлися лиходії, в центрі міста лунає тріск, схожий на лускити дров у вогні, Диким Полям ідуть і йдуть полки...» [5, с. 72-73].

Важливим засобом психологічного зображення в романі І. Стецик виступають портретні описи, що дають вичерпне уявлення про почуття й переживання персонажа. Скажімо, в портреті Марії не лише опосередковано вказано на постійні якості її характеру, а й відтворено внутрішній, почуттєвий світ героїні в конкретній ситуації. Портретні штрихи Мазепи, як правило, супроводжуються відзеркаленням думок гетьмана, деталями його міміки й поведінки, що мають психологічний сенс (уже літній чоловік, що почувався молодим полковником, і, перейнятий тривогою, здригається перед власним зображенням у люстрі).

Характерно, що письменниця надзвичайно вільно поводить з художнім часом і простором, зупиняючись на аналізі швидкоплинних психологічних станів та надзвичайно стисло інформуючи про тривалі події, які відіграють у творі, приміром, роль сюжетних зв'язок. Це дає змогу збільшити питому вагу психологічного зображення в загальній системі повістування, переключити інтерес із подробиць події на подробиці почуттів. До того ж, психологічне зображення в цьому випадку стає більш деталізованим, вичерпним: психологічний стан, що триває хвилини, «видовжується» в розповіді про нього на кілька сторінок. Органічно сприймаються на цьому тлі філософські роздуми авторки про життя і смерть, владу, добро та зло, як і романтичні епізоди зустрічей закоханих, окремі

побутові подробиці.

Упадає в око й оригінальна архітектоніка роману. Він вибудовується як внутрішній монолог Марії, виразнений поодинокими діалогами. Центром роздумів героїні стають причини трагедії України, від якої невіддільні і вона, і гетьман. Виокремлюється у творі й такий різновид внутрішнього монологу, як рефлекторне внутрішнє мовлення, інакше кажучи, – психологічний самоаналіз. Як приклад, наведемо роздуми Мазепи після поразки Карла XII: «Я людина вже не того віку, щоб плекати якісь надії: Україна зазнала болісної поразки. Господь не поблагословив мої наміри... Я не так лаштувався визволяти свою країну. Марно пожертвував Марією, земні радощі промінявши на марево... Поразка наповнює мені рот і груди, наче мулиста вода. Колись я вмів вести людей за собою... А нині мене волочать за собою обставини... Я ношу в собі смерть, покинувши власне тіло на поталу живим птахам» [5, с. 78]. Тут маємо справу ніби з подвійним психологічним зображенням. Перший пласт – відтворення думок героя за допомогою внутрішнього монологу. Та «всередині» цієї форми психологізму – свій психологічний аналіз: думки персонажа вже самі по собі є формою віддзеркалення внутрішнього світу. Емоційний стан героя передається у внутрішньому монолозі за допомогою побудови внутрішнього мовлення. Так, нервово збудження Марії після втрати Кочубея виявляється в «нерівності» її внутрішнього мовлення, у швидких і незв'язних переходах від одних думок, уявлень до інших.

Гетьман Мазепа зображений у романі як справжній патріот, одержимий ідеєю незалежності України. Заради цього він готовий відмовитися від усіх земних благ, навіть від кохання до Марії. «Сьогодні Мазепа почувається так, ніби йому лише тридцять років. Не зважайте на його сивий чуб та зморшки. Мазепа має в жилах молодість вільної України. Кров його жива й прудка, наче огир у полі» [5, с. 67], – таким постає гетьман, перейшовши на бік Карла XII. Прикметно, що письменниця відповідно до історичної правди потлумачує підступну «дипломатію» Росії в Україні. Саме тому Петро I постає тут як демон, що «їде з Москви білим конем», а послання від нього «відгонить царством і смертю». У карикатурному плані зображені поплічники тирана: «напівжінка, напівчоловік» Меншиков, що «видається півнем»; Шереметьєв, який «сопе, наче бугай» тощо. Як своєрідний символ національного поневолення

України сприймається напхане соломою опудало Мазепи, що лежить на снігу під церквою, де гетьманові шойно проголошено анафему. Та не менш важливим для усвідомлення ідейного задуму роману є прикінцева згадка про звір-дерево, що росте в Сибіру. За свідченням мандрівників, воно має голову й тулуб ягняти, а замість ніг – глибоко вросле в землю коріння. Ця рослина пожирає довкола себе траву, залишаючи пустку, а потім сама вмирає. Звір-дерево – це промовистий символ зажерливої, руйнівної по суті імперії, що сама не має майбутнього, а відтак неодмінно гине.

Отже, концепція особистості Івана Мазепи у світовій літературі останніх століть позначена певним коливанням – від романтичного захоплення юним авантюристом до показу сивого, сповненого життєвого досвіду, мудрості й розуму гетьмана України. Як свідчать спостереження, інтерпретації постаті Мазепи в письменстві різних народів перебували в прямій залежності від загальної семантики історико-літературної епохи, політичної ситуації конкретної країни, світоглядних і морально-етичних уподобань самих митців. Мазепіана є грандіозним літературним доробком, надзвичайно різноманітним як за стилями, жанрами, художньою цінністю, так і за рівнем об'єктивності історико-художнього портрета українського гетьмана.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лорд Байрон. Мазепа: поема / І. Борщак, Р. Мартель; пер. з фр. Д. Загула; упоряд. Л. Ю. Копань // Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 165-195.
2. Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф / Д. Наливайко // Слово і час. – 2002. – № 8. – С. 39-48.
3. Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф (закінчення) / Д. Наливайко // Слово і час. – 2002. – № 9. – С. 3-17.
4. Пушкин А. С. Полтава / А. С. Пушкин // Сочинения: в 3-х т. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1967. – Т. 2. – С. 161-203.
5. Стецик І. Мазепа, гетьман України: роман / І. Стецик; пер. з франц. Г. Філіпчука // Всесвіт. – 1992. – № 1-2. – С. 3-82.

Дата надходження до редакції: 29.05.2015 р.